

SANTRAUKA. Straipsnio tikslas – analizuojant poeto, vertėjo Almio Grybausko rinkinio „Atklydimai“ (1983) tekstus, aktualizuoti anksčiau netyrinėtus, ekspresionizmui būdingus bruožus, išgryninti stiliaus ypatumus. Ekspresionizmas pristatomas platesnio reiškimo – literatūrinio įvaizdinimo – kontekste. Straipsnyje atsižvelgiama į Grybausko poezijos kalbai įprastą sukeistinio principą, o išnagrinėjus 3 tekstus parodomos ekspresionizmo stilistikos priemonės – formos ir turinio vientisumo sukūrimas, perspektyvos (kelio, kelionės motyvas), vizijos ir nepatogumo efekto svarba, suvokimo užlaikymas. Atlikta analizė atskleidė, kad Grybausko poezijoje ekspresionizmas remiasi ne tiek išoriniais efektais grįstu vizualumu (išorine grafine forma), kiek į struktūrą, dinamišką komunikacijos aktą orientuotu kalbos vaizdumu (vidinėmis savybėmis). Tai poeto tekstus susieja su vokiškąja tradicija.

Straipsnyje taip pat parodoma, kad vėlyvuoju sovietmečiu debiutavusio poeto tekstuose ekspresionizmo raiška iš principo kritiškai polemizuoja su socrealizmo diskurso nuostatomis tendencingai vaizduoti tikrovę. Grybausko poezija parodo autonomišką jos suvokimą, iš kalbos sukurtą struktūrą leidžia matyti kaip dvasinės kultūros atmainą.

RAKTAŽODŽIAI: Almis Grybauskas, lietuvių poezija, įvaizdinimas, kalbos sukeistinis, ekspresionizmas.

„Atklydimai“ pakeitė mano rašymą. Gal skambės mistiškai... radosi tarsi vizijų užrašymai. Jaučiau intensyvumą, siekdavau spėti visa tai pagauti. Tarsi kyla vaizdai ir jie turi turėti sąsajas su kalba, ypač fonetika. Atsiranda aliteracijos, sąskambiai. Atrodo, lyg pasąmonėj bėgtų savotiškas kinas, tarsi vaizdams po apačia eitų titrai. Jei užrašai fragmentą, toliau su juo dirbi.¹

Almis Grybauskas

Kalbėdamas apie savo tekstus poetas, vertėjas Almis Grybauskas (g. 1947) pažymi svarbią įvairiuose kūrėjų liudijimuose pasikartojančią, su poetinio teksto receptyvumu susijusią detalę. Suprantame tik *pamatydami* objektą / idėją kaip kažką kitą ir jam priskirdami tam tikras savybes. Įsimename ne vien todėl, kad analogija padaro

¹ Grybauskas A. „Iš kelių stebuklingai įstrigusių frazių jau galėjau orientuotis“ (interviu). *Colloquia*, 2016, nr. 37, 162.

objektą matomą, bet ir dėl to, kad yra paveiki *tarsi* reali. Taigi teksto perskaitymas remiasi ne akivaizdžiu panašumu į tikrovę (mene ji visada estetiškai perkeista), nebūtinai tiesos faktu, o pažinimo logika ir vaizduotės veikla. Reikšmė neretai apibūdinama kaip paveikus mentalinis vaizdinys (Grybausko žodžiais tariant, „kinu“, „vaizdais“), net jei omenyje turima kalbos savybė aiškiai, įtikinamai reikšti, įkonkretinti. Šiuolaikiniuose literatūros tyrimuose imta domėtis kalbos funkcijomis, kreipiant dėmesį į kalbos vaizdumo ir vizualumo galimybes, laikant jas ne materialiu objektu, o komunikacijos priemone², kartu neatsiejant nuo reprezentacijos, t. y. reprezentuojamo objekto ir reprezentavimo veiksmo³.

Vaizdijimo aspektas įima kalbinius ypatumus, kurie formuoja poetinio teksto raišką ir stiliškumą. Tarp jų – ir meninių vizualinės, psichologinės kilmės fenomenų (pavyzdžiui, grotesko, ekspresionizmo), kurių poreikis neretai kyla įtampų laikotarpiams, sutampa su kultūrinių ar istorinių periodų lūžiais, leidžia kritiškai apeliuoti į esamas nusistovėjusias ideologines, politines ar kultūrines nuostatas ir jų tyrimai svarbūs totalitarinių režimų literatūroms⁴. Ketinimas sukelti sukrėtimui artimą „vizijinį“ efektą artimas ir ekspresionizmui, su kuriuo siejama ir vėlyvuosiu sovietmečiu debiutavusio Grybausko poezija.

EKSPRESIONIZMO STILISTIKOS BRUOŽAI

Ekspresionizmas bendriausiai suprantamas kaip kūrybinė, protestinių užmojų turinti reakcija, XX a. pradžios literatūroje pasireiškusį nepasitenkinimą objektyvizmu. Tekstuose priešinamasi mimetiniam realybės atspindėjimui, nes imitacija įtvirtina, kas visuotinai priimta ir gali būti suvokta protu. Siekiama įprasinti intensyviuosius išgyvenimus, glūdinčius pasąmonėje, todėl pabrėžtinai rodomi disonansai, iškraipyti pavidalai.

Norėdami vidujybę parodyti išorėje, ekspresionistai siekė mene įvairiais lygmenimis sutaikyti prasmę ir medžiagiškumą *tarsi kūną su siela*⁵, o literatūroje – lingvistinėmis technikomis įveikti formos ir turinio dichotomiją. Ekspresionistinis

² Grigoravičienė E. *Vaizdinis posūkis: vaizdai, žodžiai, kūnai, žvilgsniai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011, 21.

³ Apie literatūrinio įvaizdinimo reikšmę plačiau žr.: Butnoriūtė N. Antano A. Jonyno poezija ikoniškumo aspektu. *Colloquia*, 2017, nr. 39, 52–74. Vienas reprezentatyviausių šios krypties tyrinėjimų Lietuvoje yra Irinos Melnikovos *Literatūros (inter)medialumo strofos, arba Žodis ir vaizdas* (2016).

⁴ Šiuo požiūriu Rytų ir Vidurio Europos literatūros jau pradėjo tyrimus. Žr.: *Grotesque Revisited: Grotesque and Satire in the Post / Modern Literature of Central and Eastern Europe*. Ed. L. Katkus. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013.

⁵ Weisstein U. Expressionism: Style or „Weltanschauung“? In *Expressionism as an International Literary Phenomenon. 21 Essays and a Bibliography*. Ed. by U. Weisstein. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973, 38.

tekstas orientuotas į pačią reiškinio esmę – tai reišksė ne tiek juo atskleidžiamą turinį, kiek jo būdą⁶. Todėl kaip pagrindinė priemonė pasitelkiamas paradoksalus, tačiau modernizmui priimtinas derinys – įprastą reiškinio atpažinimą tolinantis išraiškingas stilius ir abstrahavimas. Surežisuotas kūrinys ne daugina ar kopijuoja pasaulio vaizdą, bet *rodo* nepriklausomą versiją. Jo tikslas – sistemingai kuriamo absurdiškumo ir suvaldytų iškraipymų sužadintas teksto poveikis. Tai psichologinio pobūdžio aprašymas, kuriam dinamiški sąmonės turiniai, yra būtinas išsilaisvinimo elementas, mediatorius tarp kalbos ir patyrimo. Toks menas, grubiai supriešinamas su realybe, atliepia apvalymo, metafizikos poreikį⁷.

Skirtingose šalyse ir meno kryptyse išplitęs, daugiausia pavienių autsaiderių plėtotas ekspresionizmas dėl savo reprezentacinės prigimties nelaikomas vien istoriniu meno judėjimu⁸. Literatūroje jis reišksėsi chaotiškai, nesuformavo ilgalaikės atskiros programos ir tikslų, tačiau raiškos technikos paveikė poeziją ir dramą⁹. Todėl ekspresionizmą galima tirti kaip laiką pranokusį stiliaus fenomeną autorių tekstuose. Ekspresionizmo raiška gali aprėpti skirtingus daugiau ar mažiau nuoseklumą pažeidžiančius lygmenis – grubią vaizdiniją, įtampą, deformacija grįstas stiliaus technikas (pavyzdžiui, šaržas, groteskas, satyra), žanro suardymus, funkcinių stilių sumaišymą viename tekste, žmogui nebūdingus technikos (kino, telegrafo) veikimo principus, ritmikos pokyčius, sukuriamus netikėtus neologizmus ir pan. Taip pat ekspresionizmui būdingos grynąją abstrakciją palaikančios priemonės – erdvės ir laiko suvokimo pažeidimai, suprimityvinta, iškraipyta sintaksė, parinkta vizuali, grafinė raiška konkrečiam turiniui ir pan.

Kalbėti apie ekspresionizmą vėlyvučiu sovietmečiu debiutavusio Grybausko poezijoje leidžia nuo pat pradžių, nes jo poetiniai tekstai konstruojami specifiskai. Žodis Grybausko poezijoje – ne tiek aprašomoji priemonė, kiek materija, iš kurios galima formuluoti reikšmes ir kelti reikalavimus tikrovės vaizdo realizacijai. Kaip ir Antanas A. Jonynas, Gintaras Patackas, jis vadintas „tyliuoju sprogdintoju“¹⁰ ne tiek dėl atviro poezijos apolitiškumo, kiek kūrybinio savarankiškumo, stilistinės įvairovės, plataus kultūrinio akiračio (vertė ir skaitė Vakarų literatūra). Jau pirmuose poeto rinkiniuose būta ekspresionistinių triukų įgyvendinimo, užklausias turinio ir formos dualybę, panašiai atsiskleidusią ir tarpukariu rašusių poetų tekstuose: „Spalvotuose nuotaikų žibintuose“ (1976) čiurlioniškos vaizduotė išjudinančios

⁶ Vajda G. M. Outline of the Philosophic Backgrounds of Expressionism. In *Expressionism as an International Literary Phenomenon*, 47.

⁷ Weisstein U. Expressionism: Style or „Weltanschauung“?, 36.

⁸ *Ibid.*, 45.

⁹ Vajda G. M. Outline of the Philosophic Backgrounds of Expressionism, 45.

¹⁰ Sventickas V. *Keturi portretai*. Vilnius: Vaga, 1991, 138.

sintestezijos idėjos („Ar taip ir liksime savo ribose?“¹¹), „Bandymuose apkabinti“ (1978) – deklaratyvių tekstų („Odė žodžiams“), turinyje siekta demonstratyvaus efektingumo („Tė žodis laužytu žaibu / tau žiebs į snukį. / Aš nežaidžiu, junti – žeidžiu! / Atmuški smūgi“¹²), susitelkimą į eufoniką („Lietuva, pažiūrėk: / va, tu – aš“¹³), ryškius kontrastus, sėkmingą vidinį teksto ritmo palaikymą aliteracijomis ar pritaikytus netikėtus jungimo principus (ciklas „Iš kino terminų“) ir t. t. Poezijoje išmėginta technikų įvairovė formavo Grybausko poezijos etiką ir estetines nuostatas, leido subręsti kokybiškai: šio straipsnio analizės šaltiniu tapusioje trečiojoje knygoje „Atklydimai“ (1983) iš formos laužymo pereinama į struktūrinius ypatumus.

KALBOS SUKEISTINIMO REIKŠMĖ

Ekspresionizmo įtaką Grybausko „Atklydimų“ tekstuose išvelgti skatina jo poezijos stiliui artimas rusų formalistų nusakytas *sukeistinimo* (rus. *оcмраеиие*) principas. 1917 m. Viktoras Šklovskis atkreipia dėmesį į kalbos konstravimo ypatumus, palaiko požiūrį į meną kaip dirbtinę struktūrą ir į reiškinio suvokimo procesą. Panašiai kaip įvaizdinimas, jis grindžiamas kalbos vaizdumo premisomis ir yra skirtas pabrėžti žiūros meno kūrinyje unikalumą. Sukeistinimo efektas pasiekiamas ne tiek kuriant naujus vaizdus, bet kreipiant dėmesį į jau esamų skirtingas išdėstymo kombinacijas, aprėpiant viso teksto prasmę. Todėl Šklovskis meną (taip pat ir – literatūrą) vadina priemone (rus. *пpиём*), kuri, motyvuotai apdorodama įvairius elementus, priešinasi mechaniškam tikrovės atpažinimui ir kuria autonomišką struktūrą¹⁴. Sukeistinimas tekste padeda „regėti daiktus už įprasto konteksto ribų“¹⁵: paremtas sąmoningu formos apsunkinimu – stabdymu, iškraipymu, objekto įterpimu į netipinę jam aplinką ir kitais veiksniais, „užlaikančiais“ suvokimą ir trukdančiais mimetiškai atpažinti aprašomą reiškinį. Iš esmės šis bendras vaizdavimo principas keičia požiūrį į kūrinio paskirtį ir atkreipia dėmesį į unikalų kalbos vaizdumą visais lygmenimis – fonetikos, leksikos, sintaksės, išdėstymo, ritmo, metaforikos ir naujų raiškos priemonių, nuostatų ir pan. Sukeistinimas rodo pasitikėjimą ne schema, o kalbos (ir poezijos apskritai) struktūrine galia ir poveikiu.

¹¹ Grybauskas A. *Spalvoti nuotaikų žibintai*. Vilnius: Vaga, 1976, 5.

¹² Grybauskas A. *Bandymai apkabinti*. Vilnius: Vaga, 1978, 27.

¹³ *Ibid.*, 40.

¹⁴ Tiesa, vėliau „konstravimo būdas“ verčiant į lietuvių kalbą keistas „priemone“ (žr.: Lietuviškų literatūros mokslo terminų žodynas *Avantekstas*. Prieiga internete <<http://www.avantekstas.flf.vu.lt/lt/sukeistinimas>>). Šklovskis V. Menas – tai konstravimo būdas. Vertė ir parengė A. Krasnovas. *Literatūra ir menas*, 1987 rug-sėjo 19.

¹⁵ Šklovskis V. Menas – tai konstravimo būdas, 4.

Grybausko poezija suvokėjui pateikia tankų sprangios kalbos audinį. Pavyzdžiui:

aklo kraujo šviesoj / padalinti ir sudvejinti / nervų ląstelėse / panašėjančių pojūčių sintakse (A¹⁶, 8)

Reti lašai – ištikštukai rudenio. (A, 16)

Klevai – / kliedesys akiračio. (A, 19)

Reiškiniams eilėraščių pradžiose kuriamas kontekstas yra nutolęs nuo kasdienės logikos: frazė sudaryta iš kontrastų, garso efektas sujungia gamtą ir gramatiką (ištiktukas *tykšt* virsta *ištikštuku*), peizažas atskleidžiamas tarsi vizija. Taigi skirtingais būdais dėmesį „apkrauna“ poeto sąmoningai pasitelkti sudėtiniai elementai, naujadarai, netikėtas rakursas. Jie poezijos tekste sukeistina, kartais – sudvejina atpažįstamą vaizdą (pavyzdžiuose – medžio, peizažo ar lietaus). Šią procedūrą jungia nepasitikėjimas objektyvumu ir nusistovėjusiomis suvokimo schemomis. Kiekvienas iš elementų paklūsta savarankiškai teksto logikai, kurios dėsniai pritaikyti būtent tam tekstui, dažniausiai įgyvendinti koncentruotai, sureikšminus išraiškos lygmenį. Kitaip sakant, orientuojamasi ne vien į ornamentiką, o į pasakymo reikšmės reprezentavimą, sustiprintą vidinio (pavyzdžiui, netiesiogiai suglaudinančių aliteracijų) ritmo. Ši Grybausko tekstų stiliaus savybė, kai sudėtingumą lemia ne tiek netikėta mintis, kiek apsunkinta raiška, skatina detaliau patyrinėti tekstų ekspresionizmo stilistiką ir akcentuoti, kaip kuriamas vaizdas, kas daro tekstą suvokiamą ir ką jam suteikia.

Poetas yra teigęs, jog labiau nei lyriškumą vertina suvaldytą, taupų kalbėjimą. Poeziją yra pavadinęs „kalba ir kalbos saviraiška“¹⁷, eilėraščių palyginęs su pastato rentimu, „priešprieša bet kokioms uniformoms ir privalomiems įvaizdžių junginiams“¹⁸. Tai iš esmės modernistinio meno prielaida kūrybą sieti ne su gyvenimu (ir ypač ne socrealizmo diskurso topų tiražavimu), o su savito artefakto *darymu*, pabrėžiant jo medžiagiškumą, konteksto svarbą ir sąmoningo suvokėjo vaizduotės pastangas¹⁹. Grybausko poezija taip pat atkreipia dėmesį į kalbos konstravimo reikšmę ir į pačią kalbą kaip turiningą priemonę, jos refleksyvumą. Tačiau, kaip pastebėjome, joje nėra linkstama radikaliai laužyti formų (ar jas eksponuoti, pavyzdžiui, grafine forma, remtis vien fonikos provokuojamu asociatyvumu), nes kalba savaime yra funkcionali – tai dinamiška materija, kuria įvairiais lygmenimis siekiama suvokimo transformacijos.

¹⁶ Čia ir toliau cituojant iš knygos *Atklydimai* (1983) nurodoma tiksliai santrumpa A ir puslapio numeris.

¹⁷ Grybauskas A. „Iš kelių stebuklingų frazių...“, 162.

¹⁸ Grybauskas A. „Aš stoviu čia ir negaliu kitaip“. *Naujos knygos*, 1984, nr. 1, 12.

¹⁹ Josipovici G. *Pasaulis ir knyga*. Vilnius: Mintis, 2003, 242.

Analizuojamų tekstų rinkinio „Atklydimai“ pavadinime įrašytas talpus naujadaras, sudarytas iš veiksmažodžių „atklysti“ ir „klysti“, nurodo topologinę reikšmę „pasiekti tikslą klaidžiojant“, siekį „nebedaryti klaidos“ (pagal DLKŽ). Klaidžiojimas pabrėžia judėjimą, kryptį, taip pat perkeltine prasme gali reikšti tiesos paieškos procesą. Tokia metaforizacija paremta hodologinės erdvės samprata (kai antropologiniai procesai ženklinami „kelio erdvėje“²⁰) ir amžinu kelionės archetipu, kuris nurodo tobulėjimo veiksmą, egzistencinę problematiką. Grybausko poezijoje ji yra simptomiška, taip pat svarbus įvaizdinimo procedūros bruožas. Kaip matysime toliau, tekstuose klaidžiojimas atsikartoja kaip suvokimo erdvės modelis, savotiška loginė struktūra.

Grybauskas pavadinimą „Atklydimai“ yra aiškinęs pasitelkdamas jo kūrybai būdingą prisotintą kalbą:

įkarštis iškreivina regos optiką, apdumia mintį apnašom, žodžiu, iškreipia pasaulio vaizdą ir prasmę. Taip prasideda atklydimai, rašoma nauja knyga, jau nesant tikram, ar ir ji neapvils, bet norint bent iš dalies ištaisyti ankstesnes blogybes.

Kita prasme – tai veržimasis iš sunkių, slegiančių būsenų, grįžimas į bendrą ratą.²¹

Pažymėdamas trečiosios knygos pavadinimo motyvaciją, poetas pabrėžia sąmoningumo poreikį, kuri susieja su dar vienu reikšminiu jo poezijai charakteringu dėmeniu – *optine rega* kaip pažinimo ir orientavimosi pasaulyje ypatybe. Be to, citatoje išsako priešinimąsi schematizmui (duoto akivaizdumo, aiškumo). Straipsnio pradžioje minėtame pokalbyje Grybauskas teigė knygą perrašęs, ją kuriant „radosi tarsi vizijų užrašymai“²². Tai – vaizdijimo premisa, Grybausko poezijoje siejama su „objektyvios“ regos kaita į „subjektyvią“ regimybę (mentalinį vaizdą, viziją), kuri kartu su hodologiniu suvokimu tekste padėtų orientuotis. Taigi vaizdavimosi procesas ir suvokimą keičiančio kalbos poveikio įprasminimas bei atspindėjimas Grybausko poezijoje tampa svarbesnis nei galutinė, „aiški“ reiškinių reprezentacija. Detaliau analizuojant keletą tekstų iš „Atklydimų“ laikomasi prielaidos, kad tokio pobūdžio išsilaisvinimas iš nusistovėjusių suvokimo schemų Grybausko poezijoje susijęs su ekspresionizmo nuostatomis, o sąmoningai apsinkinta forma – su ekspresionistine stilistika.

Rinkinyje „Atklydimai“ iš tiesų linkstama dinamiškai išcentruoti vertes tam, kad būtų sukurta alternatyvi perspektyva. Tekstuose tai atsiskleidžia skirtingais

²⁰ Šiuos pavyzdžius atpažįstame ir kasdienėje kalboje, kai vartojamos tokios sustabarėjusios konstrukcijos kaip „gyvenimo kelias“, o frazeologijoje „kelias“ konotuoja sąmoningumą („sugrįžti į kelią“), moralumą („iš kelio išėiti“), prielankumą („rado kelią“, „susiejo keliai“).

²¹ Grybauskas A. „Aš stoviu čia ir...“, 12.

²² Grybauskas A. „Iš kelių stebuklingų frazių...“, 162.

būdais. Pavyzdžiui, nuosekliai akcentuojama *kita* erdvė, tam tikro filtro (sapno, kino, požemio / angos / šulinio, meno, atspindžio) pasirinkimas: „tik priekaištas atminčiai: / kur tik įmanoma šuliniuos / atodūsių kur pajėgsim / ir minčių perdan-gose / atramų gomury šiurkščiam / net ir stabdžių / jei leistų cyptelėjimuos / puo-selėkime dainos lytį / giminingą sapnui ir kinui“ („Orfėjus metro stotyje“, A, 28). Taip pat būdingi greito regos kitimo nefiksuojantys įvaizdžiai (ciklai „Kaleidosko-pas“, „Apžvalgos spirale“), skirti realizuoti daugialypio matymo principą: *kalei-doskopo* vaizdas sudrebinus kinta, o *apžvalga* – visumai iš viršaus, bet ji derinama su *spirale* – įvija trajektorijos linija. Nenusistovėjusi (dažnai – neužfiksuota) žiūra Grybausko tekstuose neapsiriboja vien įvaizdžių lygmeniu, pagrindžia ir netipinę eilėraščio kompoziciją.

Pagrindinė „Atklydimų“ tema – suvokimo, susitapatavimo procesas – knygoje tiriama dviem būdais: 1) interpretuojant *objektyvios tikrovės* reiškinius estetinėmis ir kalbos kategorijomis (pavyzdžiui, netikėtai aprašant peizažą: „paslėpta šypsena nufilmuotas / čaplinas – kino mėnulis / rudens aukso šaltligė / ežero ekrane“, „Pei-zažas naktį“, A, 24) ir 2) kūrybą traktuojant kaip tokią *estetinės tikrovės* atmainą, kuri mezga santykį su įvairių diskursų mechanizmu (aprašymo būdais, žanrais, funkciniais stiliais, simboliais, vertimu iš kitų kalbų, klisėmis ir pan.). Šame straipsnyje juos trumpai aprėpsime, nes jie lemia Grybausko poezijos vaizdumo specifiką. Tekstai virsta audiniu iš įvairių elementų²³: aprėpia publicistines žinias, literatūros citatas, sustabarėjusių žodžių junginių logiką, bet ir persvarsto kitas meno – dai-lės, grafikos, muzikos – formas, kurios skirtingomis raiškos priemonėmis taip pat apmąsto pasaulį, per įvairius impulsus daugina „regimybės“ versijas.

EKSPRESIONIZMO PRATYBOS

Dalį Grybausko poezijos sudaro sudėtinės struktūros tekstai, kurių pagrindas – montažo principu sukomponuotas vientisumas. Klasikiniu jo pavyzdžiu galima laikyti tekstą „Aliteracija“, kuris pateikiamas kaip kultūros atminties aktyvinimas ekspresionizmo metodu:

²³ Kalbos kategorijos atstovauja ne vien teksto sandaros ypatumams, o virsta integralia estetinės tikrovės dalimi („Ženk vidun / į šį eilėraščių rauskis / kilok sakinių siją / glostyki žodžių sandūras / tik neklauski kodėl / šalta neklausk“; „Sniego karalienė“, A, 52). Atskirų tekstų tema virsta neapčiuopiami unikalūs reiškiniai, aprašo-mi kaip į nieką kitą neredukuojami objektai. Pavyzdžiui, kūno nebekontroliuojama būklė prieš užmiegant: „į blakstienų giraitės apsuptą / vėsią oazę veidrodro / įžengia nakties raiteliai / apsauginė pojūčio skaidula / neatsako niekuo tik baimė / ar vienas kuris jos vardas / skleidžias be ratilų / ašaros įlankoje / sujungdama du / drebančius krantus / sapnui“ („Akis“, A, 56).

maniakiškai kartoju vokietiją:
 miunchenas vienuolis ir alaus
 moteriškos formos
 o už kampo
 yra blutgasė
 pinakoteka
 kažko dar trūksta

skeveldros angelas su pamuštu sparnu ir marškiniai mergaitės kruvini žiūrėk keistai ant
 grindinio lėlė jos galvą tuoj sutraiškys baimės kulnas be garso sprogstata vartosi namai iš
 plastilino lipantys kareiviai jų veidus jau seniai kažkur matei

sustok
 ilgai įsiklausyk
 ką tau nuo kito tilto rėkia munkas (A, 8–9)

Meno pasaulyje viename žinomiausių Edvardo Muncho paveikslų „Šauksmas“ (1895) įprasminta egzistencinė baimė, kurią perteikia ant tilto šaukiančio žmogaus figūra ir jo šauksmo deformuotas aplinkos vaizdas. Grybausko tekstas pavadintas aliteracija – menine priemone, paremta tų pačių priebalsių pasikartojimu, ja siekiama išraiškingesnio pasakymo. Šiuo atveju tekstas jungia kelis raiškos būdus ir priemones paveikslo keliamam efektui ir problematikai išgauti. Pirmiausia „Aliteracijoje“ vizualiai skiriamos dvi dalys: pirmąją sudaro išvardijimų seka, antrąją – į ją įterptas sąmonės srautas. Antra dalis tekstui suteikia konteksto ir emocijų. Tačiau abi dalys ne skiria, o atlieka tą pačią funkciją – skirtingomis priemonėmis siekia perteikti XX a. pradžios katastrofistinę atmosferą, perteiktą „nuo kito tilto šaukiančio“ Muncho.

Tekstas stiprinamas Grybausko poezijai būdingu eigos (šiuo atveju topologiniu kelionės) motyvu. Jo poezijoje – tai ir procesas, ir kryptingas judesys, susijęs su įsisąmoninimu ir gebėjimu orientuotis. Kartojimas atlieka šią funkciją – nurodo aktyvų veiksmą, kuriuo įsisavinami žinomi dalykai. Kontekstas „Aliteracijoje“ pateiktas kaip atminties procesą lydinti erdvinė seka, kurioje per kalbą lyg lydinti „gidui“ sufleruojama („už kampo“, „sustok“), nurodomi keli reprezentatyvūs objektai, kuriantys Vokietijos įvaizdį. Visi elementai priklauso kultūros atminties erdvei Jurijaus Lotmano vartojama prasme ir atlieka mnemoninę funkciją²⁴, nes suvokėjui primena ne tiek faktus, o hermetiškai koduoja reiškinius: „alaus“ nurodo į Miuncheno bare Adolfo Hitlerio organizuotą nesėkmingą perversmą, vadinamąjį Alaus pučą, „blutgasė“ (vok. *blutgasse* – kraujo skersgatvis) – skersgatvio pavadinimą Austrijoje su izoliuotais kiemais, apipintas siaubo legendomis. Kartu apeliuojama į karo metą reagavusį ekspresionizmo judėjimą, gyvavusį Vokietijoje: „pinakoteka“ – viena didžiausių meno galerijų, „nuo kito tilto šaukia munkas“ – nuoroda

²⁴ Lotmanas J. *Kultūros semiotika*. Vilnius: Baltos lankos, 2004, 48.

į abstrakciją pamėgusios Dresdeno ekspresionistų grupės „Tiltas“ veiklą, įkvėptą norvego Muncho Šauksmo. Nuorodos tekste sujungia istorijos kontekstą su menu.

Svarbu, kad pirmą dalį grindžia kalbinis atpažįstamumas – tam tikra tvarka vartojami kultūros atminčiai priklausantys objektai. Joje remiamasi sutirštinta garsine instrumentuote – mūzikimas, artikuliuojamas aliteraciškai pabrėžiama „m“ raide ir priebalsiais, sudarančiais menininko pavardę: „**maniakiškai** kartoju vokietiją: / **miunchenas** vienuolis ir alaus / **moteriškos** formos / <...> / ilgai išiklausyk / ką tau nuo kito tilto rėkia **munkas**“ (paryškinta – N. B.). Įprastai šaukiama asonansiškai (balsiais pagrįsti ir jaustukai), „Aliteracijoje“ dėsningai kartojama raidė „o“, tačiau teksto pavadinimas atkreipia dėmesį į pusbalsių ir dusliųjų priebalsių maišatį, dėl kurios sunku raiškiai tarti stiprų garsą ir kuri primena prasidainavimo pratybas.

Ši kodų kalba nurodo į poeto Paulio Celano „Meridiane“ (1961) išsakytas idėjas: „kiekvienąkart, kai tik pasirodo menas, „gergždžiančio“ Valerijaus „balso“ nebeįmanoma neišgirsi“²⁵. Garsioje poezijos teorijoje Celanas lyg „vaikiškame žemėlapyje“ ieško „meną kvestionuojančių pusgarsių“, dėl kurių supriešina aprašinėjančią instrumentinę kūrybą su poetine kalba, priskirdamas jai aukštesnę – egzistencinę – būvį. Minimas gergždėjimas siejamas su egzistenciškai svaria nejauka – Freudo išskirta baimės sfera, kai per sukrėtimą atsinaujina patirtis, išstumta iš sąmonės²⁶. Celanas kasdienybę veikiančią psichinę patirtį perkelia kalbos sričiai ir paverčia estetinė strategija, todėl nejauka siejama su esminiu poetinio kalbėjimo poveikiu suprantant ją kaip išskirtinę – priartinančią ir išlaisvinančią – komunikacijos galimybę. Todėl poezijoje yra svarbūs ne vien „duoti“ vaizdai, kuriais galima numanomai reprezentuoti pasaulį, bet tropai, kurie išlaisvina ryšius su pasauliu ir leidžia aktyviai skaitančiam suvokėjui priartėti prie neartikuliuotų patirčių²⁷. Celano poetinėje teorijoje ji prilygsta iš lingvistinių ženklų sukurtai utopinei vietai (gr. *topos*), kuri paranki susitikti su savimi, tačiau tam reikia mokėti skaityti kalbos ženklus (vietą kalbos požiūriu gali sukurti etimologija, o „Aliteracijoje“ žodis – nuoroda į istorijos kontekstą). Grybauskas teigė, kad Celano poezija jam darė įtaką²⁸. Šiuo

²⁵ Celan P. Meridianas. Iš vokiečių kalbos vertė I. Bartkuvienė. *Metai*, 2013, nr. 1, 110.

²⁶ Bartkuvienė I. *Kalbos refleksijos Paulio Celano kūryboje*. Daktaro disertacija. Kaunas: VU KHF, 2011, 45.

²⁷ „Žodis, nutraukiantis „vėlą“, žodis, nebesilenkiantis „istorijos dykinėtojams ir paradiniams arkliais“, tai – laisvės veiksmas. Tai žingsnis. <...> / Tai – žengti tolyn nuo visko, kas žmogiška, leistas į nejuokos erdves, kryptančias žmogaus link – tas pačias, kuriose ir beždžionės figūra, ir automatai...“ (Celan P. Meridianas, 108, 109).

²⁸ „Antroje knygoje [„Bandymai apkabinti“ – N. B.] buvo daug dirbta su kalba. Tada skaičiau Celaną ir stebėjau, ką jis su vokiečių kalba išdarinėjo, patiko jo principai, netikėtos briaunos, sąskambiai. Norėjosi kažką panašaus matyti lietuvių poezijoje“ (Grybauskas A. „Iš kelių stebuklingų įstrigusių frazių...“, 161–162). Apskritai vėlesniame rinkinyje „Atklydimai“ pastebima raiškių sąsajų ne tiek techniškai (nemažai citatų), kiek idėjų lygmenyje: kalbos kaip suvokimą skatinančio veiksmo, o ne vaizdo dauginimo; bylojimo iš nepatogios pozicijos arba nepatogumo efekto reikšmė jį skatinant; hermeneutinio skaitymo, nepaklūstančio ideologijoms ir laikui, dialogiškumo, emocijos įrašymo į potekstę.

atveju „Aliteracijos“ pirmoje dalyje sustiprinama kalbos ir klausos sąveika („kartoju“, „ilgai išsiklausyk“) taip pat išreiškia panašų veiksmą: atkreipiamas dėmesys į ne tik į žodyninę reikšmę, „vedžiojant“ kalbos kodais įvietinama trauminė atmintis.

Turint omenyje minėtą kontekstą ir teksto turinio lygmenį, garsynas, kuriuo turėtų būti iškomunikuojama prasmė, atkreipia dėmesį į 1949 metais išsakytą žymiąją Theodoro W. Adorno mintį („rašyti poeziją po Aušvico yra barbariška“²⁹) apie poezijos, vaizduojančios tragedijas, sąmoningumo stygių. Lokaliame lietuviško teksto kontekste ją galima susieti su socrealizmo diskurso palaikomu ideologiniu istorijos perrašymu: griežtomis opozicijomis grįstu pergalės šlovinimu, reikalingu okupacijai palaikyti, ir tendencingu priešininkų nusikaltimų juodinimu meno kūrinuose, nepaisant to, kad per Antrąjį pasaulinį karą tiek lietuvių tautos, tiek tautinių mažumų tragedijos mastai buvo didžiuliai, bet nutylėti. „Aliteracijoje“ tragedija iš tiesų neįvardyta, todėl apskritai nėra konkrečią pusę palaikančio tiesos versijos.

Tariamais garsais, atskiri žodžiai kaip abstrakčios visumos dalys išprovokuoja „regėjimą“, antrą dalį – dinamišką „begarsę“ sukrėtimo sceną. Ji pateikiama tarsi *déjà vu*, t. y. vizijinio pobūdžio paramnezės fazė, paremta negebėjimu atskirti tikrovės nuo išivaizdavimo, ir išpūdžio, kad pirmą kartą matomas vaizdas pasirodo jau tarsi išgyventas. Antra dalis realizuoja pasekmę – vardijimas *iš rodomojo* („sustok“, „už kampo“), tampa *rodančiuoju*: „perkelia“ į akimirką trauminės patirties (kareivių intervencija), kuri išplėtotą ne vien faktinėmis žiniomis (joks įvykis neindividualizuotas, nekonkretizuotas), o aprašymu. Sukrėtimas – poetinį kalbėjimą struktūruojanti psichologinė matrica, todėl šis epizodas atskleidžia, kad tikroviškumo siekiama ne tiksliai aprašymu, o eksponuojant siaubą per estetinę distanciją. Nors išpuolį įprasmina vaizdingumas kaip regos savybė (*žiūrėk*, „jau kažkur *seniai matei*“, nurodomi spalviniai akcentai „*kruvini* marškiniai“), viso aprašymo rimtumą ir mastą pažeidžia sukurta distancija – situacijos suderinimas su žaidimu („be garso sprogsta namai *iš plastilino*“), perdėtas apibūdinimas to, ko iš tiesų negalima matyti (baimės kulnas, sužeistas angelas). Reginys atrandamas sukeistinus – tarsi per vaizduotės pasaulį, pakreipus rakursą nuo garso reikšmės prie „bekalbio“ vaizdo.

Taigi pirmąją teksto eilutę „maniakiškai kartoju vokietiją“ būtų galima perskaityti dvejopai: kaip žinojimo papildymą traumuojančios kolektyvinės atminties epizodu, istorijos įvietinimą kalboje ir kliautis kita jo reikšme – „atkartojau, antrinu“, t. y. artikuliuoju metodą. „Aliteracija“ akivaizdus klasikinis ekspresionizmo ėjimas:

²⁹ Adorno Th. W. *Prisms. Cultural Criticism and Society*, 1967, 35. Adorno kritikuoja bandymą poetizuoti tragedijas, tą, pasak jo, pavyko padaryti tik Celano hermetinei poezijai, kuri išgryninusi kalbą, kūrė dialogiškumą – „per tylą iškalbėti siaubą“ (Adorno Th. W. *Aesthetic Theory*. Ed. G. Adorno, R. Tiedemann. Trans. R. Hullot-Kentor. London, New York: Continuum, 2004, 405).

atskleidžiamas reiškinių suvokimas iš „išorės“ ir iš „vidaus“, šis jo vientisumas – formaliai sukomponuotas ir abstrahuotas, o „išderintos“ formos suveržtos vidinio ritmo (aliteracijos). Abstraktų teksto lygmenį (pirma dalis) išplečia detalesnis aprašymas, kuriuo siekiama sukurti šoką, baimės efektą (antra dalis). Abiem atvejais atsisakoma mimetiškai atspindėti reiškinių, tačiau jie motyvuoti skirtingų priegių – sukuriamas įspūdis, kad tekstas yra ir rodantis, ir rodomas.

NUSTELBIANČIOS *VIZIJOS* SVARBA

Kalbant apie aprašomo tikrovės vaizdo (ne)patikimumą Grybausko poezijoje verta pastebėti, kad, be abejo, įtakos turi ir tekstų rašymo aplinkybės. Iš šiandienos perspektyvos žvelgiant, Grybausko poezijos, ypač „Atklydimų“, keliamą problematiką yra universali, tačiau ekspresionizmo siekis suderinti „abstraktybę su konkretybe, sielą su kūnu, o prasmę su medžiagiškumu“³⁰ Grybausko poezijoje įgavęs nuoseklių pobūdį kaip priešara statiškiems socrealizmo diskurso vaizdavimo principams, orientuotiems į schemų dauginimą: kultivuotam materialumui (fizinio kūno, darbo kultas), tendencingai subendrinančiai, vienašališkai logikai ir reiškinių interpretacijai, paremtai aiškiomis kategorijomis, ir paradoksaliai iš viso to kylančiam literatūros „tikroviškumo“ reikalavimui. Šiam diktatui Grybausko poezija priešinasi iš esmės, pirmiausia jau tuo, kad tekstuose ne palaikomas tikrovės vaizdinys, o kalbama apie individualų tikrovės suvokimą. Apskritai tikrovę ženklinantys elementai sukuriami kaip sąmoningai nureikšmintas fonas alternatyvai: pro „užkimusius drumstus stiklus“ (A, 14), alavinių dangų, kuris „bedugnį užvožia dubenį“ (A, 16), „neherojišką būstą dėžutę“ (A, 32) randasi metafizikos ir asmeniškumo poreikis. Jis padeda išryškinti Grybausko poezijos tendenciją – literatūros forma, kalbos dinamika, struktūros vaidmuo tekstuose akcentuojami kaip gyvybingas dvasinės kultūros atitikmuo, būdas individualizuoti pasaulį ir per stiprų kontrastą su fizinėmis duotybėmis ir mechanizuojančia rutina aprašyti giluminius jos dėsningumus. Peržengti „abėcėlinį bėgsmą į niekur“ (A, 32), „žodžio neapčiuopiamu daigu / <...> / sakiny priverst tave alsuoti“ (A, 53) – galėtų būti laikoma esmine Grybausko poezijos estetinė siekiamybe, „Atklydimuose“ bendrai išskleista ir deklaratyviai teoriškai, ir tekstų struktūromis.

Neretai tokio visuminio rezultato pasiekama tekste (kalbos saviraiškos terpėje) atvirai eksponuojant *sukurtos* arba čia ir dabar kuriamos tikrovės veikimo mechanizmą ir jį laikant svarbesniu už vienalytį mimetinį tikrovės vaizdą. Turinio

³⁰ Weisstein U. Style or „Weltanschauung“?, 38.

lygmenyje – įvairiais pavidalais kryptingai iškeliami gyvybės (gamtos) ir kultūros (kalbos, intelekto) sąveika, nes pirmoji apima natūralius juslinius dėsnius, o antroji – intelektualinę patirtį. Pabrėžiamas gyvybingas veiksmas – teksto kūrybos arba skaitymo procesas, kurį atliekant riba tarp tikrovės atvaizdo ir įsivaizdavimo dyla. Tokio atvejo reprezentacinis pavyzdys galėtų būti eilėraštis „Stirnai, žuvusiai Antakalnio vitrinoj“ (A, 18–19):

Tik stirna,
nurimkit, tik stirna.
Ne tu ir ne aš,
ir net ne metafora
eiklaus ir šilto gyvenimo.

Šukė iš kaklo kyšo –
iššūkis, posmas neišstartas...

Šitaip – kakta į stiklą,
iliuzija,
būk prakeikta ir būk
pati paskutinė muzika,
išgirsta dar šiapus ribų.

Pamišusi gatvė. Miškas
toli, ir gal tik sapne
jis buvo. Viskas –
ne ne ne ir ne!

– Kas paklūsta, kas paklysta, kas išslysta.
Kas pavargsta, kas užmiršta, kas pragysta.
Ir giesmė, išdygus iš vaikystės,
sulapoja bronchuose ir gyslose.
Ji ištaško kordonus ir sveiką protą,
ši likimo dovana nedovanotina.

Liko posmas – nebaigtas, kampuotas,
bet pats šuolis –
kas jį pakartotų!

„Stirnai, žuvusiai Antakalnio vitrinoj“ pristato tragiško fakto liudijimą. Norint jį galima simboliškai interpretuoti pagal kraštovaizdžio pasikeitimą išsiplėtus sovietiniam miestui: naujos vienodos statybos Vilniuje, daugiabučių rajone Antakalnyje (kur anksčiau buvo miškas), laukinis žvėris pražūtingai susidūrė su civilizacija. Šį įvykį įkontekstina tik pavadinimas „Stirnai, žuvusiai Antakalnio vitrinoj“ (savotiškas *in memoriam* paskyrimas), o turinio lygmenyje jį įprasmina reakcijos ir emocingi komentarai.

Tekstas pristato ne tiek konkretų įvykį, kiek dorojimąsi su pasekmėmis. Jame faktą išpildo elipsė – tiksliai nenusakyta, kas nutiko, tik leidžiama suvokti *kaip*, todėl turinį (pražūtingą veiksmą ir visą jį lydėjusį vaizdinį) iš požymių tenka rekonstruoti savarankiškai, o reiškinių suvokimo procesas yra teksto ašis. Numanomo pražūtingo šuolio nuoseklų pristatymą antrame posme sutrikdo sąsaja su „neištartu posmu“. Ji atkreipia dėmesį į metaliteratūrinį „Stirnai, žuvusiai Antakalnio vitrinioj“ pobūdį: pražūtingas stirnos šuolis tėra nepavykusio kūrybinio bandymo analogija, o tekstas skirtas šiai nesėkmei atminti. Pirmose eilutėse komentuojami empiriniai požymiai (kakta į stiklą, šukė iš kaklo kyšo), tačiau antrosios akivaizdžiai pabrėžia, kad tai – nesėkmės fakto patikimumą ir poveikumą poezijos diskurse svarstantis tekstas (šukė kaip iliuzija, posmas neištartas, nebaigtas ir kamuotas). Taigi stirnos žūtis tėra tik netipiškai pateikta vaizdinė forma, paranki interpretuoti kūrybos problemas taip pat jaudinamai kaip objektyvios tikrovės faktą, prilyginti jį tragiškam įvykiui. Tekstas baigiamas pergalingai – įgauto sąmoningumo efektyvumu, t. y. nuo faktinio liudijimo pradžioje (komentarai apie tragišką įvykį) pereinama prie į nesėkmę per distanciją žvelgiančio suvokėjo (teksto recepcija). Kitaip sakant, tekste remiamasi refleksija grindžiamu atspindžiu – reiškinį vertiname pro filtrą.

Tekste sukuriama suvokimui erdvė. Atidengiama susitaikymo procedūra, nes skirtingos eilutės papildo turimą informaciją. Akivaizdžiausiai tai matyti ketvirtame posme („Pamišusi gatvė. Miškas / toli, ir gal tik sapne / jis buvo. Viskas / ne ne ir ne!“). Sukuriama dviprasmybė vis labiau stiprina iliuziškumą apie neįmanomą alternatyvą. Taip netiesiogiai įgyvendinama metaforos paskirtis – sujungiamos dvi sritys. Faktai apie įvykį (išorė) koreliuoja su išgyvenimu (vidumi) šio naudai: pasitelkiama šokiruojanti situacija, emociškai žymėtos jos aplinkybės atitraukia nuo „eiklaus ir šilto gyvenimo“, kad per *žūties* apmąstymą konstatuotų *gyvybingo* savarankiško suvokimo reikšmę. Šitaip nutylėta, elipsėje likusi nelaimė tampa pozityviaja poezijos *sužadavimo* verte. Supynus dvi sritis ir sukomplicavus logiką, išlaisvinama kalbinė vaizduotė kaip teksto vertė, stiprinama ritmo funkcija ir sujungiamas su gamtos izotopija, palaikančia galimybę turiningai, pirmapradiškai „lapotis bronchuose ir gyslose“.

Šis subjektyvaus interpretacinio veiksmo iškėlimas prieš objektyvios tikrovės imitaciją atitiktą pagrindinę ekspresionizmo nuostatą. Jo priemonė – numanoma nuožmų teksto „siužetą“ nustelbia ir absorbuoja „vizijos“ aprašymas, kuris pristabdo mechaniską visumos atpažinimą, sukuria distanciją nuo tiražuojamų schemų ir primeta „vizijos“ svarbą visam tekstui. Tekstas funkcionuoja kaip realybės ikona: tik numanoma stirnos žūtis virsta ne savarankišku objektyvios tikrovės vaizdu ir jos vertinimu literatūros kategorijomis, o priešingai – gyvenimiškai šokiruojančios situacijos požymiai tarnauja tam, kad panašiai psychologizuotų nepavykusį kūrybos aktą, kuriame išliekamąją vertę turi ir patirtis, ir rezultatas (kamuotas posmas).

Vienu metu atidengiamos literatūros kūrimo priemonės, svarbios suvokimo eigai kontroliuoti (skaitomas tekstas, supratimo, įsivaizdavimo procesas), parodo, kad prasmė yra padaroma, o tai leidžia pabrėžti aktyvaus suvokėjo ir estetinių kategorijų (kaip minties, ne tik retorinių figūrų) vaidmenį meno diskurse.

SUVOKIMO UŽLAIKYMAS

Kaip jau pastebėta, Grybausko poezija neretai skamba nuožmiai dėl sąmoningai nedarnių formuluočių, tačiau joje nėra radiklios deformacijos. Tekstus taip pat lemia formos apsunkinimas, kuris susijęs su poetinio teksto struktūros ypatumais, kai svarbu ne eksponuoti vizualinį reiškinių panašumą, o perteikti asociatyviai. Išgauti reiškinių esmę ir įspūdį Grybausko poezijoje tolygu jį atlikti kalba. Tokio atvejo pavyzdys – „Pranešimai iš priemiesčio“ (A, 10–11):

Ne puolusio angelo nirtulys
 įklimpusio traktoriaus
 Tirta gyslos ir tumulais
 virsta pertempto jausmo išlydžiai
 Ankšta kūno duobėj
 o už sekančio pojūčio

priemiesčiai stotys veidai kuo toliau nuo šeimos ir šventadienių kad taip neatsibudus didesnę pusę gyvenimo taurus kasdienybės paprastumas, – andai pasakė kritikas, – tai ne kapstymasis savy: „pertempto jausmo išlydžiai“ – saulės ir kryžiaus sintezė, – atitartų koks etnologas, – sudievina gamtą, bet paverčia ją uždaru šifru

artimoje nakty
 mirgantis žiburėlis
 (kelias vis dar nesibaigė)
 gal ten
 laukiantis mūsų

Iš „Apie poetinę kalbą“: jei žmogus kambary padūkusiai daužo klavišus, tai dar nereiškia, kad kuria naują harmoniją. Gal tik nori būt išgirstas

ir už mus visus
 vienišesnis³¹

³¹ Kaip ir daugelį tekstų, Grybauskas redagavo nekeisdamas turinio, bet formaliai tikslingai punktuaciją. Analizėje remiamasi pirmąja versija. Vėlesnėse „Mugėje“ (1988) ir „Apžvalgos spiralėje“ (2006) atsisakyta taškų ir kablelių, likę tik dvitaškiai ir brūkšniai, kitaip skaidyti „proziniai“ intarpai.

„Pranešimus iš priemiesčio“ galima laikyti sąmoningai formaliai apsunkintu tekstu, kuris atlieka dvigubą veiksmą: tematizuoja vienvėgį ir aprėpia šios temos plėtojimo literatūroje ypatumus. Jame pristatomos kelios vienvėgės kaip egzistencinės kategorijos reikšmės: prigimtinis vienišumas („ankšta kūno duobėj“), nesocialus buvimas vienam („kuo toliau nuo šeimos ir šventadienių“), sąmoningas atsiribojimas („kad taip neatsibudus didesnę pusę gyvenimo“), buvimo drauge neįmanomybė („laukiantis mūsų / <...> / ir už mus visus / vienišesnis“). Kartu tekstas žymi ir literatūrinį vienvėgį kaip vienos iš amžinųjų temų pobūdį (kelionė priemiesčiais, laukiantis žiburys, laikinumas).

Kaip ir anksčiau aptartieji, „Pranešimai iš priemiesčio“ yra tekstas, kurio reikšminį krūvį lemia jo užrašymo būdas. Vizualiai jis sudarytas iš keleto sluoksnių (nuoseklus, suskaidyto į posmus, ir prozinių intarpų), tačiau iš esmės skaidymas nepadeda sukurti vientisumo. Šiuo atveju tai – semantiškai tankus kontrapunktas: viena mintis pereina į kitą, dėl to praktiškai nė vienas teiginys neatrodo užbaigtas, nes jį pertraukia kitas; į posmą simultaniškai įsimašo vidinį monologą primenantis, iš atskirų frazių sudarytas subjekto sąmonės srautas keliomis temomis; nenuosekli mintis reiškiamą skirtingai – kaitomi stiliai, tekste įvairuoja rašyba bei gramatinis asmuo.

Tokio fragmentuoto teksto perskaitymo raktą sufleruoja pavadinime įrašytas žodis „pranešimai“. Kalbos srautą, panašiai kaip Morzės abėcėlėje, stabdo pauzės, atskiriančios tekstą didžiosiomis raidėmis, skyrybos ženklais (dažniausiai brūkšniais) ar „publicistinėmis“ intarpais. Šis principas leidžia suvokti, kad tekstas struktūruojamas panašiai kaip veikia komunikacijos priemonėmis siunčiamos žinutės. Skirtingo intensyvumo impulsai perduodami juos segmentuojant į atskiras atkarpas ir pateikiant apdorotomis dalimis – kalbos sraute stilistiškai ir tematiškai įvairi informacija virsta pranešimais. Grybausko tekste šis *automatinis* veikimo principas virsta *žmogui* būdingos produktyvios sąmonės veiklos atitikmeniu. Jis žymi mąstymo veiklą ir atspindi individo (kūrėjo) būseną – impulsus transliuoja raidiniu pavidalu, todėl ir „pertempto jausmo išlydis“ verčiamas į pranešimą, siunčiamą iš tylos į poetinį tekstą.

Skaitant „Pranešimus iš priemiesčio“ visam tekstui svarbią reikšmę turi sukeistinti žodžių junginiai – „pertempto jausmo išlydis“ (išlydžiu apibūdinamas elektros srovės tekėjimas) ir „už sekančio pojūčio“ (fizinis jutimiškumas, kuriuo orientuojamasi, įterpiamas vietoj „posūkio“, reiškiančio ir geografinį lankstą, ir lemiamą momentą). Jie suardo semantinį frazės kontekstą, kad praplėstų reikšmės sritį. Abiejuose sukeistintuose junginiuose elementai iš jutiminės srities atsideria netipinėje vektorių aplinkoje ir tampa svarbūs dėl jais žymimo procesualumo. Be to, susieti su sąmoningumu keičia rakursą, nes teigia ne automatizmą, bet gyvybingumą.

„Pranešimų iš priemiesčio“ centras aprėpia dvi Grybausko poezijai būdingas erdves – suvokimo (gavimo) ir teksto kūrimo (siuntimo). Teksto suvokimas antropologiškai ženklinamas „kelio erdvėje“³² įtvirtinant laikines (teksto skaitymo ir gyvenimo trukmės) potencijas. Jis paremtas glaudžiu kalbos ir patirties ryšiu skaitant tekstą – eilėraščio supratimas fiziškai akimis judant tekstu prilijgsta linijiniu būdu skaitant įveikiamam „atstumui“. „Pranešimuose iš priemiesčio“ komunikacija palaikoma percepciją koordinuojančia erdvine figūra – perspektyva: slinkties motyvais iš tolo sufleruojama kelionė, turinti kryptį („už *sekančio* pojūčio“, „priemiesčiai stotys veidai kuo *toliau*“, „*kelias* dar *nesibaigė*“) ir tikslą (kažkas laukia toluoje). Dėl to skaitant sufleruojančią eilutę „kelias vis dar *nesibaigė*“ galima turėti omeny ne vien kaip gyvenimo trukmę (egzistencinės vienatvės tema), bet ir kaip besitęsiantį tekstą, o juo įveikiamą distanciją – provokuojamą susitikimą su ryšį kuriančiu objektu, šio proceso analogiją.

Tekstas vienatvės temą atskleidžia ir per cenzūruojančio kūrėjo padėtį. Ji susijusi su vienais iš dažniausių sovietmečio kritikos priekaištų moderniai poezijai – nekomunikabilumu, teksto uždaramu, negyvumu. Su šia problema susidūrė ir Grybauskas, mėginęs sutaikyti formą ir turinį per kalbos vaizdumo ypatumus, tačiau kritikuotas dėl taikomų formalių schemų³³. Grybausko tekstai tokio pobūdžio interpretacijoms priešinasi iš esmės – teksto suvokimo būdą siūlo pati teksto logika. „Pranešimus iš priemiesčio“ galima skaityti ir kaip atsaką, suvokėjui *rodantį* teksto literatūrinį virsmą iš kitos – įtampą patiriančio kūrėjo – erdvės. Todėl perspektyva gali reikšti ne vien „kelį“ suvokėjo vaizduotei, bet ir funkcionuoti kaip reprezentavimo būdas. Tekstas apie vienatvę sąmoningai trikdomas – išplečiamas (tai matyti vizualiai) ar pertraukiamas komentarais (po įnirtingo posmo cituojama „aiškinanti“ kritika arba traktatas, monologas apie nuovargį). Trys „proziniai“ intarpai taip pat atlieka kursorių vaidmenį, keičiantį skaitymo scenas. Per juos kalba atsiskiria į kasdienę ir poetinę, kurią nugalai „taurus paprastumas“ ir „nesikapstymas savy“. Dėl to „Pranešimų iš priemiesčio“ plėtotė kūrėjo erdvėje susijusi su diskurso apie vienatvę apdorojimu skirtingais šifrais: pradedama energingu depersonalizuotu metafiziniu pavidalu („ne puolusio angelo nirtuliu“) pereinama prie realistiško (vienišo žiburėlio), iš hermetinio šifro – į atvirą, konkretų, iš

³² Grybauskas „Pranešimuose iš priemiesčio“ suvokimo struktūrai apibūdinti naudojami topologine metaforizacija, kuri būdinga vokiečių filosofijai. Pavyzdžiui, Martino Heideggerio *Kelyje į kalbą* sustabarėjusi kelio metafora pasitelkiama tiek mąstymo eigai, tiek metodui nusakyti, liudija mąstymo ir poezijos giminybę. Juo grindžiamas Celano „Meridiane“ išsakytas ir vėliau atskiru rinkinio pavadinimą įgavęs junginys „kvėpavimo posūkis“, išreiškiantis jo poetinės kalbos esmę. Plačiau žr.: Bartkuviene I. *Kalbos refleksijos Paulio Celano kūryboje*, 77–83.

³³ Grybauskas ne kartą buvo kritikuotas dėl problemos vienaplaniško. Pavyzdžiui: „Tariama harmonija, pasaulio vieningumo jausmas, pasiskolintas iš literatūros, o ne aptiktas pergyvenant ir mąstant, ima byrėti. <...> „Spalvotuose nuotaių žibintuose“ nemaža dar prisivėlę blyškių žodžių – nelyginant kokių voratinkliu juos apsupę šampai, prozaizmai, anemiški palyginimai ir metaforos.“ (Geda S. Spalvotų nuotaių šifras, 4).

abstrakcijos – į simbolį, ekspresionistiškai išviešinta vidujybė keičiama statišku išorės vaizdu, nors iš esmės yra tas pats motyvas. Stiliaus požiūriu šis apdorojimas skiriasi, tačiau semantiškai pranešimo turinys lieka artimas: depersonalizuoto gimimo situacija rodo slinktį iš tamsos į šviesą, toks pats ir judėjimas tamsoje laukiančio žiburėlio link. Analogiškai ta pačia ženklų kalba vienatvės signalą „atlieka“ skirtingos priemonės – „jausmo išlydis“, žmogus, kuris „padūkusiai daugso klavišus“, ir tolumoje mirgantis žiburėlis.

Taigi „Pranešimai iš priemiesčio“ pabrėžia adekvataus idėjų perteikimo problemą literatūroje. Ji ir verčia svarstyti ne vien filosofinę vienatvės reikšmę, bet ir poeto vaidmenį ją pranešant bei poezijos kalbos pajėgumą. Tekstas baigiamas kūrėjo ir suvokėjo erdvių bei priemonių sujungimu vienatvės kodu: pradedama abstrakčiomis beasmenėmis konstrukcijomis, užbaigiama apibendrinančia daugiskaita, pabaigos dvieilis sintaksiškai pratęsia mintį, kad tiek žiburėlis, tiek žmogus, kuris „nori būti išgirstas“, bet vis tiek „už mus visus / vienišesnis“. Tai paradoksaliai vienijantis, bet neįmanomas (numanomai – dėl egzistencialistinės problematikos) tarpusavio santykis, o galimas dialogas tėra tik siekiamybė, bet ne realizacija, nes poetas, norėdamas susikalbėti, vis tiek yra priverstas remtis suprantamais ženklais. Tai lemia ir dėmesį poetinei formai, jos apsunkinimą ne dėl autoriaus visažinystės, o dėl teksto kaip autonomiškos tikrovės patyrimo ir teksto komunikacijos strategijų. Viena vertus, tekstas tarsi iš šalies rodo mechanizmą, kaip kinta ir materializuojasi tema. Kita vertus, iš „keliaujančio“ suvokėjo pozicijos „Pranešimai iš priemiesčio“ būtent per formą prailgina suvokimo trukmę, atrodo dinamiškai (nepaisant galimos analogijos su techniniu veikimu, „Pranešimai iš priemiesčio“ neperskaitomi mechaniškai) ir leidžia „užsibūti“ vis artikuliuojamame vienatvės motyve.

IŠVADOS

Grybausko tekstai realizuoja meno kaip paveikios priemonės sampratą. Jie siekia sužadinti ir priartėti prie reiškinių patyrimo, panašiai kaip to siekia ekspresionistai, nes iš esmės orientuoti į raišką. Tačiau Grybausko poezijoje akcentuojamas ne tiek vizualumas, kiek kalbos vaizdumas, suderintas su parinkta teksto struktūra (pavyzdžiui, komponuojamas iš reakcijų („Stirnai, žuvusiai Antakalnio vitrinų“), frazės imituoja pranešimų siųstuvo veikimo principą („Pranešimai iš priemiesčio“)).

Grybausko poezija atskleidžia idėjinę nuostatą ir parodo, kaip tekstuose jos praktiškai įtvirtinamos. Vėlyvuuju sovietmečiu rašyti „Atklydimai“ atrodo iš principo konfliktiški. Šis konfliktiškumas – intelektualinis, kilęs iš kultūrinio dialogo stokos ir orientuotas ne į dominuojančią srovę – ideologinę dabarties poetizaciją ir „laiko dvasią“ (Eduardo Mieželaičio „Žmogus“), lyrizmą kaip emocijų kalbą

(Justinas Marcinkevičius, Janina Degutytė), bet skirtas kurti alternatyvą – imanentinę tikrovę kaip etinį ir estetinį kultūros ramstį, virtusį priešprieša ne vien realybei, bet ir diskursui bei jo tiražuojamiems deklaratyviems idealams. Grybausko poezijoje ekspresionizmui būdingą „išorės“ ir „vidaus“ dualumą skiria ne vien sukomponuota teksto forma (išderinta vizualiai, bet suveržta vidinio ritmo), bet ir iš kalbos sukurtai struktūrai kaip dvasinės kultūros atmainai teikiamas vaidmuo. Šia prasme Grybausko tekstai artimesni vakarietiški modernizmo versijai, kurią paveikė metafizikos, filosofijos (Heideggeris, Freudas) ir poezijos (Celas) tradicija, rusų formalizmas (Šklovskis, Bachtinas), kitaip nei Rytų Europos avangardiniai ieškojimai, kuriuos XX a. pradžioje lėmė pakitusi politinė padėtis.

Išsilaisvinimas iš objektyvumo kalbos išprovokuotomis „vizijomis“ Grybausko poezijoje susijęs su ekspresionizmo nuostatomis, o jas įgyvendina sąmoningai apsunkinta forma. Ekspresionizmo raiška jo poezijoje siejama su kalbos kaip dinaminio principo samprata, kuri suvokėją orientuoja ne į išorinius (vizualinius) efektus, bet į kalbos vidinės struktūros ypatumus, kurie padeda kurti „šoką“ iš vidaus ir sustiprinti vaizduotės funkciją. *Sukeistinimas* (montažas, trikdymas, stabdymas, skirtingi funkciniai stiliai) – esminis Grybausko ekspresionistinių stilių atitinkantis raiškos būdas. Originali „Atklydimų“ tekstų logika ir efektai padeda tekstuose suintensyvinti komunikacijos aktą, sujungti kelias sritis, išprovokuoti reakciją, „jausmo išlydį“: tekstai atvirai eksponuoja *sukurtos* arba čia ir dabar kuriamos tikrovės veikimo mechanizmą (panašumą į pranešimų siųstuvą, psichologizuotą viziją), kuriuo pabrėžiamas veiksmas, atvira suvokimo erdvė – teksto kūrybos arba skaitymo procesas.

LITERATŪRA

- Adorno Th. W. *Aesthetic Theory*. Ed. G. Adorno, R. Tiedemann. Trans. R. Hullot-Kentor. London, New York: Continuum, 2004.
- Bartkuvienė I. *Kalbos refleksijos Paulio Celano kūryboje*. Daktaro disertacija. Kaunas: VU KHF, 2011.
- Celan P. Meridianas. Iš vokiečių kalbos vertė I. Bartkuvienė. *Metai*, 2013, nr. 1, 105–116.
- Geda S. Spalvotų nuotaikų šifras. *Literatūra ir menas*, 1976 rugsėjo 25.
- Grybauskas A. *Atklydimai*. Vilnius: Vaga, 1983.
- Grybauskas A. *Bandymai apkabinti*. Vilnius: Vaga, 1978.
- Grybauskas A. *Spalvoti nuotaikų žibintai*. Vilnius: Vaga, 1976.
- Grybauskas A. „Aš stoviu čia ir negaliu kitaip“ (interviu). *Naujos knygos*, 1984, nr. 1, 11–12.
- Grybauskas A. „Iš kelių stebuklingų frazių jau galėjau orientuotis“ (interviu). *Colloquia*, 2017, nr. 37, 149–163.
- Grigoravičienė E. *Vaizdinis posūkis: vaizdai, žodžiai, kūnai, žvilgsniai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011.
- Josipoviči G. *Pasaulis ir knyga*. Vilnius: Mintis, 2003.
- Lotmanas J. *Kultūros semiotika*. Vilnius: Baltos lankos, 2004.
- Šklovskis V. Menas – tai konstravimo būdas. Vertė ir parengė A. Krasnovas. *Literatūra ir menas*, 1987 rugsėjo 19.

Vajda G. M. Outline of the Philosophic Backgrounds of Expressionism. In *Expressionism as an International Literary Phenomenon. 21 Essays and a Bibliography*. Ed. by U. Weisstein. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973, 46–58.

Weisstein U. Expressionism: Style or „Weltanschauung“? In *Expressionism as an International Literary Phenomenon. 21 Essays and a Bibliography*. Ed. by U. Weisstein. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973, 29–45.

Neringa Butnoriūtė

IMAGISM OF EXPRESSIONISTIC LANGUAGE IN ALMIS GRYBAUSKAS'S *ATKLYDIMAI*

SUMMARY. The article aims to actualize the unresearched intrinsic features of expressionism and rectify the peculiarities of poet's writing style by analyzing the poetry of Almis Grybauskas's, a poet and translator, from his collection *Atklydimai* (1983). It presents expressionism in the context of a more extensive phenomenon, i.e. literary imagism. This article also takes into consideration the principle of defamiliarization that is typical to Grybauskas's poetic language. By analyzing 3 texts of his more closely, it exposes the function of expressionist stylistic devices (the creation of integrity of form and content, perspective (motifs of road and journey), the effect of 'vision' and awkwardness, the delay of understanding). In the course of analysis it becomes clear that Grybauskas's expressionism is set up not so much on visuality that is based on external effects (i.e., exogenous graphic form), as on the picturesqueness of language that is oriented towards the structure and the dynamic act of communication (i.e., its intrinsic features). And this allows one to associate Grybauskas's texts with the German expressionism tradition.

The article also reveals that the articulation of expressionism in the texts written by the poet who made his debut in the late Soviet period essentially contradicts the aim of the socialist realism discourse to represent reality in a biased way. Grybauskas's poetry establishes an autonomous perception of reality, which enables the reader to see the structure that is made from language as a species of spiritual culture.

KEYWORDS: Almis Grybauskas, Lithuanian poetry, expressionism, literary imagism, defamiliarization.